

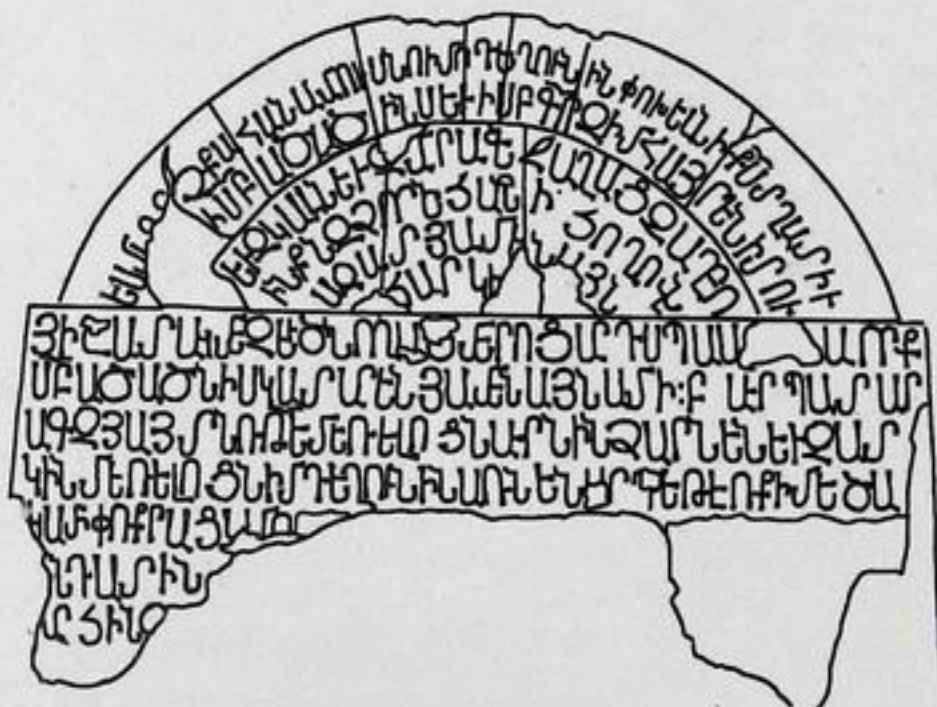
ԱՐԹԻԿ

Արթիկ քաղաքը և նրա շրջակայքը միջնադարյան Հայաստանի հատկապես վաղ շրջափուլի հուշարձաններով հարուստ բնակավայրերից է, որտեղ պահպանվել են քաղաքամիջի Ս. Մարիամ Աստվածածին միախորան-եռախորան խաչածն (V-VI դդ.) և Ս. Գևորգ «մաստարայատիպ» (VII դ.) եկեղեցիները (երկուսն էլ կիսավեր), իսկ քաղաքից քիչ հարավ՝ բլրի վրա, վեր է խոյանում Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս գմբեթավոր եկեղեցին (VII դ.): Խոսելով Արթիկի պատմաճարտարապետական հուշարձանների նկարագրի ու թվագրման շուրջ՝ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Այս գյուղին մեջ կան երկու նշանավոր շենքեր, մեկը 6-րդ դարու առաջին քառորդին շինված, իսկ մյուսը, որ մեծ է, 7-րդ դարու հոյակապ շենքերից մեկն է. ունի իր վրա Թալինի մեծ կաթուղիկեի հատկանիշները...»³⁹:

Հատկապես հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության տեսանկյունից տեղի հուշարձանները մեծ արժեք են ներկայացնում: Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեր միանավ բազիլիկներից գմբեթավոր կառույցին անցման լավագույն օրինակներից է, իսկ Ս. Գևորգ եկեղեցու արտաքուստ շեշտված խորանները հիացնում են VII դարին հատուկ քանդակային հարդարանքի մանրամասներով, ինչպիսիք կարելի է տեսնել Թալինի Կաթողիկե տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում: Ս. Գևորգ եկեղեցու ճարտարապետական ու քանդակային լուծումների վերաբերյալ դիտարկումներ է արել նաև ակադ. Վ. Հարությունյանը, որի կարծիքով. «կիսավեր, առանց գմբեթի, մեծ մասամբ մինչև ճակատների քիվերը պահպանված տաճարը բացարձակ ամենամեծն է իր խմբի մեջ»⁴⁰: Նա փաստում է, որ կառույցը միանգամայն համապատասխանում է 7-րդ դարի երկրորդ կեսում տիրապետող դարձած գեղարվեստական ըմբռնումներին և հավելում, որ «եթե Բագարանի և Մաստարայի տաճարներում ավագ խորանին կից ավանդատները հետագա հավելման արդյունք են, ապա Արթիկի տաճարում դրանք նախնական են, արևելյան ճակատում առաջացնելով ոչ խոր զույգ որմնախորշեր»⁴¹:

Ս. Գևորգ եկեղեցու ավագ խորանի կիսակլոր պատի աջակողմում պահպանվել են որմնանկարի մնացորդներ: Դատելով առկա հատվածից՝ այստեղ մի շարքով և ողջ հասակով պատկերված են եղել Քրիստոսի տասներկու առաքյալները: Որմնանկարի ծեփի վրա պահպանվել է նաև միատող փորագիր արձանագրություն:

95. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան մուտքի բարավորին և կամարին, ընթերցվող 13 տող.

39 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, էջ 366-367:

40 Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 146:

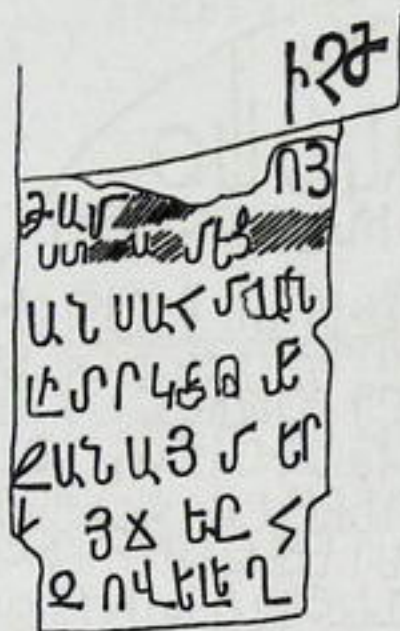
41 Նույն տեղում:

ԵՍ ՄԻԿՐՏԻՉ ՔԱՅԱՆԱ, ԱՄՈՒՄՆՈ ԻՄՈ ԴԵՂՈՒՆԻՆ ՓՈԽԵԼԱՅԼՆ Ի ՔՍ ՏՂԱ ՏԻԻ / ...Ի ՍԲ ԱԾ
 ԱԾԻՆՍ ԵԻ Ի ՍԲ ԳՐԻԳՈՂԻ ԶԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒ/ՆՆՆ ԵԻ ԶԿԱԼՆ ԵԻ ԶՄԱՐԱԳՆ, ԶԱՂԱՑ ԶԱՂԲՈ/
 ԻՆՔՆ ԶՁՈՐԻՆ ՀԱՐՆ Ի ՀՈՂՈՎՆ / ԱԶԱՏ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՐԿԷ: / ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՁ ԵԻ ԾՆՈՂԱՑ
 ՄԵՐՈՑ, ԱՐԴ ՄՊԱՍԱՈՐՔ / ՍԲ ԱԾԱԾՆԻՍ ԿԱՏԱՐԵՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ :Բ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ
 ԶՅԱՅՏՆՈՒԹԵԼԱՆՆ ՄԵՌԵԼՈՑՆ ԱԻՐՆ ԻՆՁ ԱՐՆԵՆ ԵԻ ԶԱՏ/ԿԻՆ ՄԵՌԵԼՈՑՆ ԻՄ ԴԵՂՈՒՆԻՆ
 ԱՌՆԵՆ. ԱՐԴ ԵԹԷ ՈՔ Ի ՄԵԾԱՐՑ / ԿԱՍ Ի ՓՈՔՐԱՑ ԿԱՍ ՈՂ... / ...Ն ԴԱՏԻՆ... / ...ԱՐՀԻՆ...:

Հրատ. Գ. Նալբանդյան, «Հուշարձան», Գ, 188:

Ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի հաղորդմամբ՝ արձանագրությունն իր խնդրանքով վերծանել է նշանավոր հա-
 յագետ Պարույր Մուրադյանը: Հավանաբար, վերջինիս տրամադրված լուսանկարը կամ գրչագիրը
 որակյալ չի եղել, ըստ այդմ էլ վերծանության մեջ առկա են մի շարք տարընթերցումներ. առաջին տողում,
 Մկրտիչ անունից հետո վերծանված է ՄԱՀԱՆ, չորրորդ տողում, ԶՁՈՐ-ից հետո կարդացվել է Ե ԵԻ Ց
 ՏԱՆԻՔ ՀՈՂՈԹՎՆ, վեցերորդ տողում բացակայում է ԱՐԴ բառը, յոթերորդում՝ ՊԱՏԱՐԱԳ-ից առաջ վեր-
 ծանվել է ՍԲ և այլն: Չնայած ՍԲ ԳՐ հապավումը ըստ կարգի վերականգնել ենք ԳՐԻԳՈՐ, այդուհանդերձ
 հնարավոր ենք համարում այն կարդալ ՍԲ ԳԵՈՐԳ, ինչպես անվանվել է հարևան եկեղեցին:

96. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևի արանքում մնացած խորանի վրա, 7 տող.

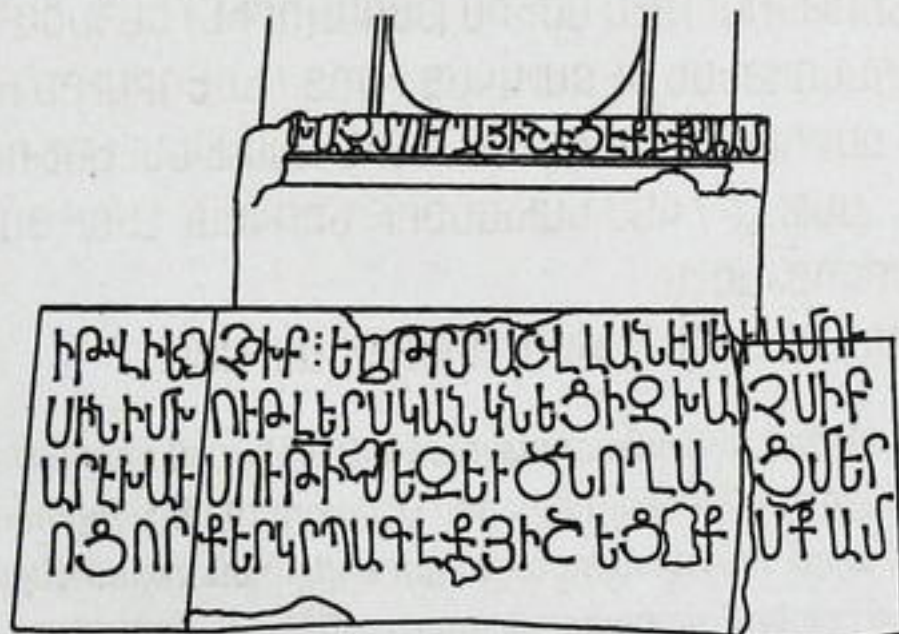

Ի ԶԺ (1261) / ԺԱՄ...ՈՅ /
 ՍՏ...Ա...ՄԵՑ... / ԱՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻ... /
 ԼԻՏՐ Կ...ՄԵ...ԽԱՓԱՆԵԼ / ԶԱՆԱՅ
 ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ /
 ...ՅԵ ԵԻ ԺԵ (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ /
 ՆՆՁՈՎԵԼԱՅԼ ԵՂԻՑԻ:

Ծանոթ. Անարվեստ տառերի հաջորդ քարը չկա:

Վերականգնումները՝ խմբ.:

97. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան պատին, լուսամուտից վեր, միջի մեջ ագուցված խաչքարի
 պատվանդանի քիվին՝ 1 տող և դրանից ներքև՝ քարի վրա, 4 տող.

ԽԱԶԼԱՅՏՈՒՐՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ. ԱՄԼԵՆՅ:

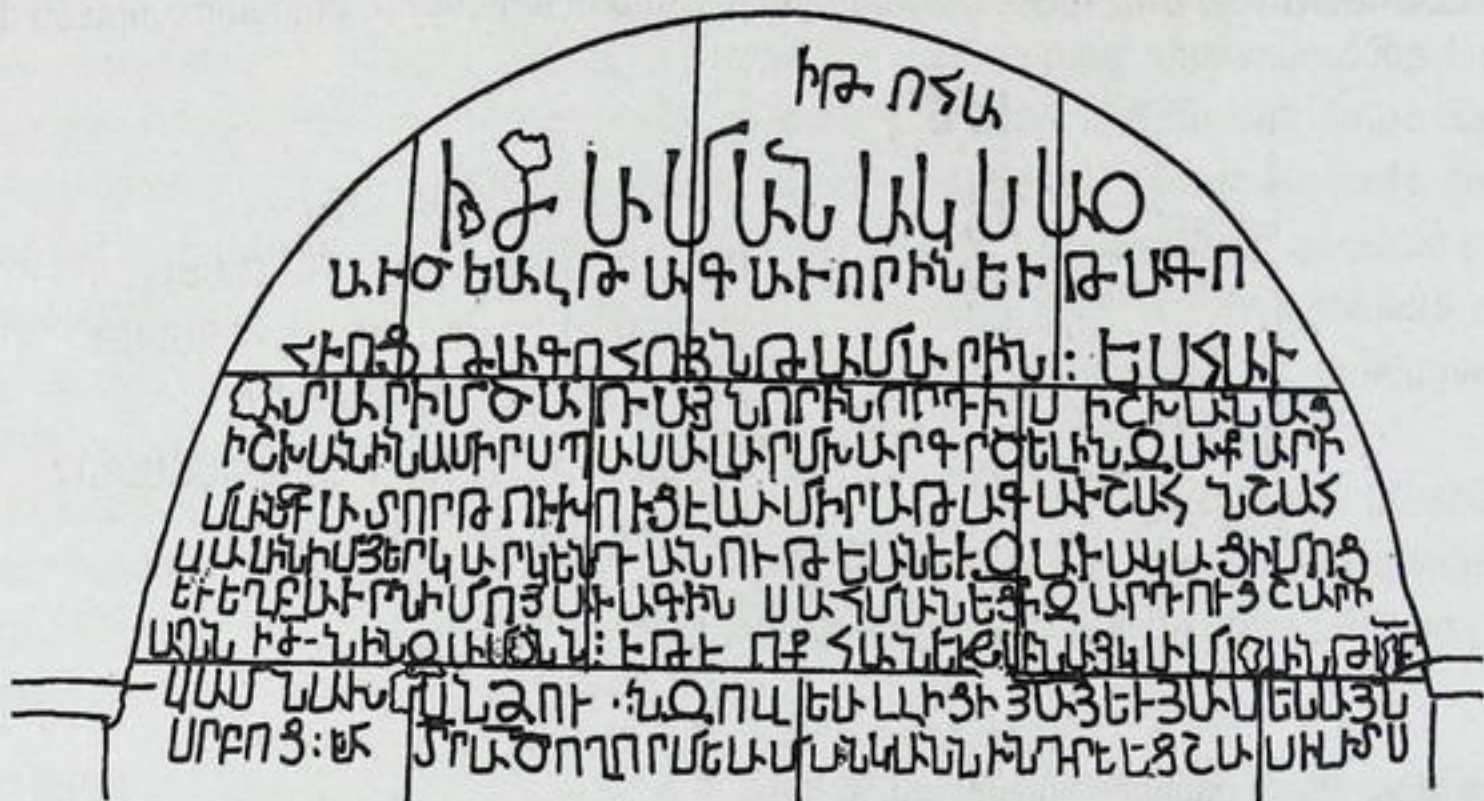
Ի ԹՎԻՍ :ՉԽԲ: (1293), ԵՄ ԹՐՏԱՇ ՎԼԱՆԵՍ ԵՒ ԱՄՈՒՄԻՆ ԻՄ

ԽՈՒԹԼԵՐՍ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի Բ/ԱՐԷԽԱԲՍՈՒԹԻԼՆՅ ՄԵԶ ԵՒ

ՇՆՈՂԱՑ ՄԵՐ/ՈՑ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԻՇԵՑԷԼՔ ԻՒ ՔՍ. ԱՄԼԵՆՅ:

Ծանոթ. Վկայագիրը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մի շարք առումներով. հայտնի է դառնում XIII դարի ևս մի խաչքարագործ վարպետի անուն՝ Խաչատուր կամ Խաչտուր: Վատ պահպանվածության պատճառով տարընթերցման տեղիք է տալիս խաչքար կանգնեցնողի անունը: Դաշտային օրագրում Ս. Բարխուդարյանը ԵՍ-ի ու ԵԻ-ի միջնամասում կարդացել է ԱՐՏԱՇԵՎԱՆԵՍ: Առաջին երեք տառերի կիսեղծ հատվածում ուրվագծվում են ԹՐՏ տառերը, իսկ Շ-ից հետո հազիվ նկատելի է ՎԼԱՆԵՍ տառա-կապակցությունը, այսինքն՝ անունը պայմանականորեն հնարավոր է կարդալ ԹՐՏԱՇՎԱՆԵՍ կամ, որ ավելի հավանական է՝ ԹՐՏԱՇ ՎԼԱՆԵՍ: Այս դեպքում առաջին բառը կարող է լինել խաչքար կանգնեցնող Վլանեսի արհեստագործական կամ այլ բնույթի մականունը: Արձանագրության վերջում ՔՍ-ն փորագրված է տառերի փոխատեղմամբ:

98. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան խաչաթևի հարավ-արևմուտք նայող կամարի վերին մասում արտաքուստ, 11 տող.

Ի ԹՎԻՆՅ :ՈՐԱ: (1222) / Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱԼՍՏՈՒԱՅԾ/ԱԺԾԵԱԼ ԹԱԳԱԲՈՐԻՆ
ԵՒ ԹԱԳՈՐԴՈՑ ԹԱԳՈՐՈՅՆ ԹԱՄԱՐԻՆ: ԵՄ՝ ՀԱԲ/ԱՆՏԱՐԻՍ ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ
ՈՐԴԻՍ ԻՇԽԱՆԱՄՑ / ԻՇԽԱՆԻՆ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՄԽԱՐԳՐԾԵԼԻՆ ԶԱՔԱ-
ՐԻ / ՄԱՆԴԱՏՈՐԹՈՒԽՈՒՑԵՍ ԱՄԻՐԱ ԹԱԳԱԲՈՐԻՆՅ ՇԱՐՆՇԱՐ / ՍԱԼԻՆ ԻՄ
ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԶԱԲԱԿԱՑ ԻՄՈՑ / ԵՒ ԵՂԲԱԴՐՆ ԻՄՈՑ ԱԲԱԳԻՆ՝
ՍԱՐՄԱՆԵՑԻ ԶԱՐԴՈՒՑ ՇԱՐԻ/ԱՏՆ Ի Ժ-ՆԻՆ ԶԱՄԼԵՆՆ: ԷԹԷ ՈՔ ՀԱՆԵԼ
ԶԱՆԱՅ ԿԱՄ ...ԱՆԹ...Բ / ԿԱՄ ՆԱԽԱՆՁՈՒ, ՆԶՈՎԵԱԼ ԼԻՑԻ ՅԱՅ ԵՒ
ԱՄԵՆԱՅՆ / ՍՐԲՈՑ. ԱՄԵՆ:

ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ՄԱՆԿԱՆՆ ԽՆԴՐ[Ե]ԵՑ ԶՇԱՍԻԱՏՍ:

Ծանոթ. Այս և Արթիկի նախորդ արձանագրություններն առկա են միայն Ս. Բարխուդարյանի դաշտային օրագրում: Առաջին հայացքից ընթերցելի թվացող վիմագրում մի շարք հատվածներ կիսեղծ են և խիստ դժվար վերծանելի, ըստ այդմ, հատկապես գրչագրի և վերծանության վերջին երեք տողերում առկա են պայմանականութեական բառեր և տառապաշարներ: Դատելով վկայագրի հավաստի վերծանվող

հատվածներից՝ այն Ջաքարյան իշխանատոհմի և նրանց գործունեության ուսումնասիրության համար բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք ունի ու պահանջում է խորը և համակողմանի քննություն:

99. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատին, արտաքուստ, անավարտ, 2 տող.

ԴԵՄԻԱՆՈՒԹԻՇԱՆ ՇԱ
ՏԻԵՍ

ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԻԼԻՆ ՇԱՐՆՇԱՅԻ, ԵՍ....:

Հրատ. Թորամանյան, Բ, 209:

100*. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արևելյան պատուհանի կամարին, 2 տող.

ՏՐ ԱԾ ----- ԹՐԿԻՉ
ԱԲԱԶ -----

101*. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. ավագ խորանի մասամբ պահպանված որմնանկարի վրա, 1 տող.

ԲԱԶՄԱՍԵՂ ԲԱՅԱՆԱ ԵՒ ԱՆԱՐԺԱՆ ՄԷՆ....:

ԲԱԶՄԱՍԵՂ ԲԱՅԱՆԱ ԵՒ ԱՆԱՐԺԱՆ ՄԷՆ....: